

ТУВА БӨӨГИЙН БӨӨ БОЛГОХ ЁС

Б. Мөнхцэцэг*

Товч агуулга: Тува бөө мөргөлд үе дамжуулан уламжлуулан бөө болдог ёс бий. Бөө болох хүн “бөөгийн өвчнөөр” өвддөг. Энэ нь тухайн хүний бие хүндээр өвдөх, хий юм харах, зөн совингоороо мэдрэх, ухаан алдаж унах, элдэв зүйл ярьж дэмийрэх, гэртээ тогтохгүй хээр гадаа олон хоногоор явах гэх мэт шинж тэмдгүүдээр илэрдэг байна. *Тува бөө* мөргөлд багшийн тусламжтайгаар эсвэл онгодын тусламжтайгаар бөө болдог ба бөө болох нас нь харилцан адилгүй байгаа нь судалгаанаас харагдаж байна.

Түлхүүр үгс: онгод орох, бөө болох, бөөгийн өвчин, угаалга үйлдэх, удамтай бөө.

Бөөгийн онгод болон онгод орох талаарх эрдэмтэн, судлаачид өөр өөрсдийн ойлголтоор тайлбарласан байдаг. “Монгол хэлний товч тайлбар толь”-д “шашин бөө нарын буух үед нь ордог хий сүг гэгчийг “ онгод хэмээн тайлбарласан байдаг. Монгол бөөгийн онгод, бөөлөх үйл явцыг С. Бадамхатан тайлбарлахдаа “Бид нарын судалгаагаар бөө мөргөлийн онгод, бөө хүний итгэлээс түүнд ямар нэгэн далдын хүч онгон тусалж байгаа мэт болохоос биш үнэндээ мэдрэлийн системийн нэгэн зүйл өвчин итгэлээр дамжиж, бөөлөх бүрд дахин дахин үзэгддэг болсноос болж байгаа хэрэг мөн” (С. Бадамхатан. 1965:238-239) гэсэн бол эрдэмтэн Д. Мансан “энэ бол хүмүүсийг мэхлэх ов жив биш...” хийн бүтээл буюу онцгой бүтээлийн чадварын илрэл болно” (Д. Мансан.1990: 44-45) гэжээ. Бөөд онгод орно гэдгийг бөө нар өөрсдөө олон жилийн өмнө өөд болсон бөө хүмүүстэй уулзана гэсэн үг юм (О.Пүрэв. 2002:147) гэж үзжээ. Тува бөө мөргөлд үе дамжуулан уламжлуулан бөө болдог ёс бий. Бөө болох хүн нь “цэвэр яс”-тай хүн байна гэдэг. Энэ нь тэр хүн эхээс төрөхдөө л бөө болох заяатай төрнө гэсэн үг юм. Бөө болох хүн “бөөгийн өвчнөөр” өвддөг. Тухайлбал, бие нь хүндээр өвдөх, хий юм харах, зөн совингоороо мэдрэх, ухаан алдаж унах, элдэв зүйл ярьж дэмийрэх, гэртээ тогтохгүй хээр гадаа олон хоногоор явах гэх мэт шинж тэмдгүүдээр илэрнэ. Тува бөө мөргөлд 2 аргаар бөө болж босдог.

Үүнд: 1. *Өөрийн онгодын тусламжтайгаар онгодоо авч бөө болох:*

Ховд аймгийн харъяат Б. Дорж зайран ярихдаа өөрөө анх бөө болох гэж байхдаа бөөгийн өвчнөөр өвдөж, хаашаа ч хамаагүй гүйх, эсвэл морио унаад давхичихдаг байсан. Энэ нь тэр хүний онгод тэнгэр нь оюун санааг нь эзэмдэж байна гэсэн үг. Багшаар заалгаж бөө болж босохоос гадна багшгүйгээр онгодынхоо тусламжтайгаар өөрөө босдог хүн гэж байна. Энэ нь бөө болох гэж буй хүний онгод тэнгэр нь дагуулаад явчихдаг. Онгод нь тэр хүнийг хагас галзуурлын байдалтай болгож өөрийн мэдрэлгүй болгоно гэсэн үг. Тухайн хүн өөрийн оюун ухаанаа хянаж чадахаа байж ямар үйлдэл хийж байгаагаа мэдэхгүй. Тухайн хүний оюун ухааныг нь онгод нь эзэмдэн бүтэн 7, бүр 10 хоногоор авч явна гэсэн үг. Ингэж онгодын хүчинд орсон үедээ гүрвэл, хар хорхой, шоргоолж, шавьж, могой зэргийг идээд явж байдаг. Тэгээд гэртээ ирсэн хойноо бөөлждөг. Идсэн бүх шавьж хорхойгоо бөөлжиж гаргадаг. Үүнийг онгод тэнгэр нь өөрөө тэр хүнийг ариулж байна гэсэн үг. Ингэж тухайн бөө болох хүнийг байгалаар цэвэрлэж онгодын тусламжтайгаар босохыг багшгүйгээр босно гэнэ. Энэ нь цаанаас нь онгод тэнгэр нь босгож байна гэсэн үг.

2. *Багшийн тусламжтайгаар бөө болох:*

Б. Дорж зайран “хэрэв тухайн хүн бөө болох нь гарцаагүй тогтоогдвол чадалтай сайн бөө хүнд үзүүлж, багшаа зөв сонгох хэрэгтэй. Тэр багш бөө нь шинээр бөө болох хүнийг үлээж, утаж ариулна. Ингэж ариулсны дараа шинэ бөөд онгод нь аяндаа ороод ирнэ. Онгод тэнгэртэй, удамтай хүний онгод нь орж ирсэн үедээ байна гээд өөрийнхөө амьд сэрүүндээ эдэлж хэрэглэж байсан эд зүйлсээ нэхдэг. Тийм толь, дүнгэр, эрхи, хөөрөг даалин байгаа аваад ир гэнэ. Эсвэл миний ийм юмыг хүнд өгсөн байна, хээр хаясан байна, тийм газарт, тийм хүнд байна аваад ир гэх зэргээр хэлнэ. 13 настай хүүхэд байсан ч хамаагүй онгод нь ороход юм нэхвэл, нэхсэн зүйлийг нь олж авчирч өгөхгүй бол болохгүй. Шинэ бөөд багшлана гэдэг нь зүглүүлнэ гэсэн үг. Онгод нь орж ирээд байгаа хүнийг багшилж заана сургана гэсэн үг биш зүглүүлнэ гэсэн үг. Зүглүүлнэ гэдэг нь бөө болох хүнийг ариулж угаалга хийлгэдэг. Тэгээд өдрөө товлоод багш нь бөөлөөд, дараа нь бөө болох хүнийг бөөлүүлж замыг нь засч өгнө. Хар, цагаан чулууны угаалга хийлгэнэ. Энэ нь байгалийн юмаар

*МУИС-ийн ШУС-ийн ХУС-ын багш, докторант

угаана гэсэн үг.

Мөн тэрээр бөө болох талаар ярихдаа “Тувагийн жинхэнэ чадалтай бөө нар шинэ бөөг угааж ариулаад л босгоно. Зүглүүлж өгнө тэгээд л боллоо. Миний багш бол манай нутгийн алдарт зайран Б.Ганбаа гуай шүү дээ. Намайг бөөгийн өвчнөөр өвдөж байгааг сонсоод нэг удаа өөрийн биеэр манайд ирээд намайг байцаасан. Тэгээд хэд хоносны дараа дахин манайд ирж намайг гэртээ аваачсан. Тэр алдартай бөө хүн надаас ингэж асуусан. - Морины чинь толгой хаашаа харж байна? Мал чинь хаашаа харж байна? гэх мэт нэлээн хэдэн асуулт асуусан. Дараа нь нэг өдөр намайг гэртээ аваачаад хажуудаа том ташуураа тавиад шилтэй архи гаргаж ирээд өөрийн мөнгөн аягандаа хийж шившээд над хоёр удаа уулгалаа. Ташуурдаагүй ээ. Зүгээр л намайг сүрдүүлсэн хэрэг байж. Би ч дотроо ихэд айж байсан л даа. Тэгээд шившиж, ариулаад тэрээр “одоо боллоо” гэсэн. Ингэж л анх бөө болж байсан. Би хувцас өмсөөгүй. Манайхан ер хувцас өмсдөггүй. Тэгээд ямар ч хатуу заслыг, хариулгыг бүгдийг хийчихдэг. Миний мэдэхийн манай тува бөө нар орчин үеийн зарим бөө нар шиг “чи бөө болох хүн байна, над төчнөөн сая төгрөг өг, тэгвэл би чамайг бөө болгож босгож өгье” гэхгүй. Зарим хүмүүсийн бүх шавь нар нь адилхан хувцастай байдаг гэж дуулсан. Шинэ бөө босохдоо шинээр хувцас бэлтгэнэ гэвэл үүнийг онгодын хэлснээр хийнэ. Бөө болгоны онгод нь өөр өөр байна шүү дээ. Бөөгийн хувцсыг хэдэн үеийн дархан хүн л хийдэг. Хар захаас юм уу, хэн тааралдсан хүнээс худалдаж авахгүй. Бөө нарын хувцас өөр хоорондоо ялгаатай байна. Жинхэнэ бөө болох хүн бөөгийн өвчнөөр өвдсөн тохиолдолд эмчид зүүлж эмчлүүлэхэд тус нэмэр болохгүй, эмнэлэг таардаггүй гэдэг. Харин ч онгод тэнгэр нь тэр хүнийг эмнэлэгт эмчлүүлж зовоохыг хүсдэггүй, шууд л амийг нь авчихдаг. Онгод тэнгэр нь өөрийн хүмүүсийн амьдрал хүнд хэцүү явах л юм бол тэнгэр лүүгээ авчдаг. Энэ нь муу явснаас сайн үх гэдэг шиг. Ер нь бөө ч бай, жирийн хүн ч бай, муу амьдарч л байвал харсан тэнгэр нь авчихдаг. Тувачууд хүн бүр харсан тэнгэртэй, тэр нь үргэлж харж дагаж явдаг гэж үздэг” хэмээн хүүрнэсэн билээ. Зайран Б. Дорж гуай цааш нь өөрөө анх яаж бөөгийн онгод авч бөө болж байсан талаар тэрээр “Би багадаа дандаа өвддөг, унадаг хүүхэд байсан. Тэгээд миний хажууд байгаа хүмүүс намайг бөө болох хүүхэд байна гэж хэлцгээдэг байсан. Өөрөө мэдээгүй шөнө босоод явчихсан байдаг. Гэнэт сэрээд харахад хаа нэгтээ ирчихсэн байдаг. Тэгээд яаж ирснээ санадаггүй. Би шөнө босож явахгүй гэсэндээ өөрийгөө хүлж унтдаг байлаа. Гэсэн ч онгод шөнө намайг нойрон дунд минь босгоод уяаг яаж тайлахыг хэлж өгөөд, тэгээд би уяаг тайлаад явдаг. Энэ бүхнээ би сэрээд санадаггүй байсан. Бөө болохоос өмнө би гэрт хол ойроос ямар зүс царайтай, ямар зүсний морьтой хүн ирэхийг хэлж өгдөг байсан. Учир нь онгод урьдаас над хэлээд өгдөг байсан юм. Тэгээд гэрт ямар хүн гэрт ирэхийг гэрийнхэндээ урьдчилж хэлж өгөөд хониндоо явдаг байлаа. Тэгээд хонио хариулаад ирэхэд тэр хүн зүсээрээ гэрт сууж байдаг байсан. Тэгээд би өөрийгөө их гайхдаг байсан. Тэр үед би 18 настай л байсан. Би 29 настайдаа бөө болж боссон. Анх онгод ороход агаарт нисэж яваа юм шиг өөрт мэдрэгдэж байсан. Бөө болоход тухайн хүнийг ариун цэвэр болгодог ёстой. Анх бөө болж байгаа хүний багш нь ивээл жилтэй хүн байх ёстой. Багш нь угаалга бэлдэж түүгээр шавь нь угаалгаа хийнэ. Угаалгаа бэлдэхдээ арцаа усанд буцалгаад тэр усандаа толио дүрж аваад бэлэн болсон угаалгаар угаана. Бүх хувцсаа утна. Угаалга хийсний дараа хувцсаа өмсөнө. Бөө болох ёслол, үйлдлийг ганц өдөрт хийхгүй. Алдарт зайран Б. Гамбаа гуай миний багш. Намайг анх ариулж, босгосон хүн дээ” хэмээн ярьсан билээ.

Өдгөө 92 настай удган Ж. Жавзан гуай тэрээр “би хуяг хувцасгүй хүн, хувцас өмсөөгүй, олигтой угаалга ч хийгээгүй хүн. Ингээд л удган болсон түүхтэй хүн дээ би” гэж ярьсан. Тэрээр өдий наслахдаа нэг ч удаа хуяг хувцас өмсөж байгаагүй, бас дүнгүр, хомусаар бөөлдөггүй, зөвхөн тольтой гар манжиггаа (дөс) бариад л онгодоо оруулдаг гэж ярьж байсан. Ж. Жавзан удганы бөөгийн удмыг нь залгамжлагч зээ Б. Ариунгэрэл удган анх бөө болсон тухайгаа тэрээр “намайг их сургууль төгссөний дараа миний бие өвдөөд, тэгээд эмнэлгээр яваад шинжилгээ өгч үзүүлсэнд эмч нар хорт хавдартай байна. Хэдхэн сарын настай гэж байсан. Үе үе бие муудаад ухаан алдаад татаж уначихдаг байсан болохоор ажлаасаа гарсан. Тэгээд эмээдээ (Ж. Жавзан удган) үзүүлсэнд “өвөг дээдсийн чин сүнс чам дээр ирж байгаа юм байна” гэсэн. Тэгээд би нэг ч тува үг мэдэхгүй болохоор бөө болохгүй гэж хэлсэн. Тэгж байтал бие минь улам хүндэрч тэгээд л аргагүй эрхэнд бөө болсон доо. Ингээд онгодоо авсны дараа миний өвчин оргүй алга болсон юм. Би жирийн үед тувагаар ярьж чаддаггүй хирнээ онгод орохоороо хуучны аялгаар сайн ярьдаг гэсэн. Яагаад гэвэл миний онгодууд бүгд л тувагаар ярьдаг. Аз болж би тува хэл мэддэг тува залуутай суусан. Нөхөр минь миний түшээ хийдэг. Миний онгодууд монгол гэрт л сайн бууж ирдэг. Байшинд буух дургүй байдаг. Яагаад гэвэл тэд гэрт амьдардаг байсан ба тэдний үед иймэрхүү шавар байшинд амьдардаггүй байсан болоод л тэр юм болов уу даа” гэж ярьсан билээ. Ховд нутгийн алдартай бөө болох Халтар хам, Адая хам, Чөкөдэй хам, Кызыл хам, Маямак хам, Шалака хам, Карак жок хам, Тас хам, Бааст хам нарын дараагийн залгамжлагч болох зайран Б. Дорж (76 настай), О. Эрдэнэбат (50 настай) нар өөрийн өвөг дээдсээс ам дамжин яригдаж ирсэн олон домог, сонирхолтой зүйлсээс олныг ярьж өгсөн билээ. О. Эрдэнэбат ярихдаа “бөөгийн өвчинөөр өвдөж, онгодоо авч босох гэж байгаа бөөг тувагаар “гурлуп, гурлуп дур” (бөөгийн өвчнөөр өвдөж байгаа хүн) гэдэг. Энэ нь тухайн бөө болох хүний бие хаа нь өвдөж, далдын онгод тэнгэр нь бууж ирээд тэр хүний зүүдэнд орж, хагас солиорлын байдалд оруулдаг ба хэрэв ийм байдалд орвол үүнийг сайн бөөгөөс сайтар лавлан асууж, хэрэв бөөгийн өвчнөөр өвдөж байвал сайн багшаар багшлуулж, онгод тэнгэрийг нь номхруулж босгодог. Бөө хүн олон түмний төлөө юм хийж явдаг учраас их ариун сайхан сэтгэлээр бусдад хандах ёстой” гэж байсан.

Хөвсгөл аймгийн цаатан зайран Балагч овгийн А. Гооста гуай өөрийнхөө талаар ярихдаа “манай өвөг дээдэс удам дамжсан бөө хүмүүс явсан. Би өөрийгөө бөө болно гэж бодоогүй. Багадаа өвдөж, татаж унадаг хүүхэд байсан. Тэгээд өвөг дээдсийн сүнс ирээд байгааг мэдсэн. Би бөөлж эхлэхдээ хуур буюу хомусаар бөөлж байгаад 20 гарсан хойноо хэнгэрэг барьсан. Би онгодоо аваад 3 жил бололгүй хувцас өмссөн” гээд цааш нь цаатан бөөгийн хэнгэрэг, хуурын талаар тэрээр “бид дүнгүр хэрэглээгүй үед хомус хэрэглэдэг. Таягийн хусаар хийнэ. 3 ацтай байна. Таяг хэрэглэдэг бөөг таягтай бөө гэнэ. Ак хадан буюу цагаан хусаар хийнэ. Миний хэнгэрэг 1974 онд хийсэн, одоо ч байгаа. Дүнгүрийн дотор нь зураг байхгүй. Жолоо (тын) гэж байна. Дүнгүрийн булдрууг “ээги” буюу хавирга гэнэ. 3ш төмөр хонгороо байна. Гадна талд нь аян согооны зураг байна. Зосоор зурна. Хөвсгөл аймгийн цаатан зайран С. Ганбат гуайгаас анх яаж бөө болж байсан талаар асуухад тэрээр: “Би дөч дөнгөж гараад л байсан үе юм даг. Орой нар жаргах үед дүнгэрийн дуу сонсогдох болсон. Энэ дуу 2 жил сонсогдсон. Тодорхой хугацаанд дүнгэрийн дуу сонсогдож, тодорхой хугацаанд дуусдаг байсан. Гоосто зайрангаас асуухад чамд өвгөдийн онгод ирсэн байна гэсэн. Би өөрийгөө бөө болно гэж бодож байгаагүй. А.Гоосто гуай бөөлж дуусаад өөрийнхөө хувцсыг тайлаад “за, чи өмс” гэсэн. Би айгаад өмсөөгүй. Дараа нь А. Ганзориг зайран над багшилж би анх хуур (хомус)-аар бөөлсөн. Онгод ороход бие нэг л эвгүй болоод байсан. Агаарт хөвөөд ч байх шиг. Тэгж анх бөө болж байсан. Манай тайгад олон ид шидтэй бөө, удгадууд байсан. А. Гооста, А. Ганзориг ах нар маань бурхны оронд очсон ч би тэдний үйлийг залгамжлан тайгын тувачууддаа туслаж яваадаа баярладаг. Надад жил бүр очиж тахидаг газар бий. Тэр тахидаг газраа намар очиж тахидаг. Манай нутагт дээр үед таягаар бөөлдөг М. Чулуун гэж зайран байсан гэдэг. Одоо таягаар бөөлдөг хүн байхгүй. Тайгын бөө, удган нар дүнгүр, хомус, толь ашиглаж бөөлдөг” .

Баян-Өлгий аймгийн Цэнгэл сумын харьяат зайран П.Чулуун “бөө хүнд хориглох зүйл их байна. Үүнийгээ л сайн сахихгүй бол бузартана. Магадгүй амиа ч алдаж мэднэ. Жишээ нь бөө, удган хүнд идэж болохгүй хоол, унд гэж байна. Үүнд 1. Тэмээний мах, 2. Адуу, тарваганы махыг идэж болохгүй. Хэрэв мэдэлгүй идсэн бол заслаа хийнэ” гэж ярьсан нь бөө нар бусад хүмүүсийг бодвол хамаагүй айлд ордоггүй, хамаагүй хоол унд иддэггүй болох нь харагдаж байна.

Судалгааны явцад уулзсан зайран, удган нар:

1. Ж. Жавзан (УБ хот, Чингэлтэй дүүрэг, нохой жилтэй, удган, Баруун Алтайн Хөх Тохой гэдэг газарт 1922 онд төрсөн, 1973 он хүртэл Ховд аймагт амьдарч байгаад Улаанбаатар хотод шилжин суурьшсан. Нөхөр Б. Гамбаа нь 9 дэх үеийн удам дамжсан нэртэй зайран хүн байсан)
2. Б. Дорж (Ховд аймгийн Буянт сумын харьяат, Баруун Алтайд төрсөн, үхэр жилтэй, 9 дахь үеийн зайран)
3. О. Эрдэнэбат (Ховд аймгийн Буянт сумын харьяат, туулай жилтэй, 10 дахь үеийн зайран)
4. Б. Ариунгэрэл (УБ хот Чингэлтэй дүүрэг, тахиа жилтэй, 10 дахь үеийн удган, удган Ж. Жавзангийн зээ охин)
5. А. Гооста (Хөвсгөлийн Баруун тайгийн цаатан зайран, луу жилтэй)
6. А. Ганзориг (Хөвсгөлийн Баруун тайгийн цаатан зайран, бич жилтэй)
7. Г. Ганбат (Хөвсгөлийн Зүүн тайгийн цаатан зайран, тахиа жилтэй)
8. Г. Пунцаг (Дархан, Орхон суманд амьдардаг Баян-Өлгий аймгийн Цэнгэл сумын харьяат, нохой жилтэй, зайран)
9. П. Чулуун (Дархан, Орхон суманд амьдардаг Баян-Өлгий аймгийн Цэнгэл сумын харьяат, хулгана жилтэй, зайран)

Дүгнэлт

Тува бөө нар үе дамжин бөө болдог. Тэд мөн бөө болохоосоо өмнө бөөгийн өвчнөөр өвддөг. Судалгааны явцад уулзсан бөө нарын бөө болсон түүх нь өөр өөр байгаа нь ажиглагдаж байна. Бөөгийн өвчнөөр өвдсөн хүнийг бөө болох эсэхийг нь тодруулахын тулд нутгийн туршлагатай настай бөөд очиж асуудаг. Нэгэнт өвөг дээдсээс бөө болохоор сонгогдсон бол бөө болохоос өөр замгүй байдаг байна. Тува бөө мөргөлд туршлагатай настай бөөгөөр багшлуулж эсвэл онгодын тусламжтайгаар багшгүйгээр бөө болдог байна.

Abstract: Tuvan shamans inherit and have shaman ancestors in their family. The signs of becoming a shaman are that he or she suffers a “shaman sickness”, such as mental disturbances, lose his or her mind and he or she suffers both mentally and physically. A tuvan shaman will become a shaman in two different ways: with help of his or her ancestors’ spirits or with help of an experienced old shaman. If he or she refuses the call to become a shaman, he or she will continue to be ill or even die.

Б.Мөнхцэцэг

Ном зүй

1. Бадамхатан. С. “Тува – цаатан”. Монголын угсаатны зүй, III боть, УБ., 1996.
  2. Бадамхатан.С. “Хөвсгөлийн дархад ястан”, УБ.,1965
  3. Гэрэлхүү. Н. Тувачууддаа өргөх сүүн цацал. УБ., 2010.
  4. Золбаяр. Г. Тувачуудын зан заншил ба аман зохиол, Тува: Түүх, Хэл, Соёл. Bibliotheca Oiratica.
- XXIX. Улаанбаатар. 2013
5. Мансан. Д. Монгол бөө мөргөл. Өвөрмонголын ардын хэвлэлийн хороо, 1990.
  6. Монгуш Бораховых Кенин-Лорсан Тыва хамнарнын алгыштары, Кызыл, 1992.
  7. Пүрэв. О. Монгол бөөгийн шашин. УБ. 2002.
  8. Судалгааны эх хэрэглэгдхүүн нь судалгааны явцад уулзсан зайран, удган нарын яриа болно.